

2. Historie rozvoje ovocnictví v Čechách a na Moravě

Plody ovocných stromů jako důležité složky potravy provázely naše předky celým jejich vývojem. Nejstarší doklady o tom se nacházejí v archeologických materiálech. Podle TETERY (1994) rozděluje TEMPÍR pravěké využívání ovoce na dvě etapy:

1. Sběr plodů ovocných dřevin paleolitickými obyvateli. Z této doby pochází méně archeologických nálezů a dokladů o způsobu hospodářského zužitkování a využívání ovocných dřevin.
2. Ovocnářství lesní a přechod k pěstování ovocných druhů. Je pravděpodobné, že již v pravěku docházelo k prvním pokusům o zlepšení podmínek růstu původních druhů na stanovištích, a to probírkami. Vznikaly jakési „polní sady“. Předpoklad je dokazován i etnografickou analogií z různých geografických oblastí (TETERA, 1994).

Většina pěstovaných slivoní patří k botanickému druhu *Prunus domestica* L. (slivoň švestka). Základní kulturní tvar slivoní se vyvinul z poddruhu *Insititia* (pravé malé slívy), jejichž pecky byly objeveny v nejstarších prehistorických nálezech. Pecky pravých švestek pocházejí z doby římské. Plané formy pravých švestek, renklód a mirabelek se vyskytují jedině v oblasti Přední Asie.

Z Přední Asie se slivoňové odrůdy šířily do Řecka. Roku 287 př.n.l. zakladatel pomologie THEOPHRAST uvádí ve svém díle *ERGA KAI HEMERAI* (Práce a agrotechnické lhůty) s dalšími pětistými rostlinami také tři odrůdy slivoní. Od Řeků přecházejí znalosti o pěstování ovocných dřevin a zejména slivoní na Římany.

V době římského císaře PROBA (276 - 282 n.l.) byly vysazeny velké sady slivoní na březích řek Drávy a Sávy v Bosně, která je od těchto dob významným střediskem pro pěstování slivoní. Do našich zemí byly slivoně přineseny slovanskými kmeny a za vlády Karla IV. se pod názvy švestky, zwetsche a quetsche šířila do dalších západoevropských zemí. (VÁVRA, 1971)

Severně od Alp se začaly pěstovat ušlechtilé slivoně teprve po římské invazi. V Německu, v Čechách a v severních zemích nebylo pěstování slivoní v dřívější době vůbec prokázáno. Úpadkem říše Římské bylo silně postiženo pěstování slivoní, stejně jako pěstování ostatních ovocných druhů. V českých zemích se začalo se záměrným pěstováním ušlechtilých odrůd patrně až po příchodu Cyrila a Metoděje na Moravu.

Vývoji procesu šlechtění zákonitě předchází historie pěstování rostlin a botanický i biologický výzkum. Historii pěstování ovocných plodin v našich českých zemích můžeme takto seriózně dokumentovat až z období po příchodu Slovanů na naše území a po jeho trvalém osídlení. Dokladem toho jsou archeologické výzkumy z míst významného slovanského knížecího sídla z období Velké Moravy (8. – 10. století) v Mikulčicích. Mezi objevenými relikty zemědělských rostlin byla nalezena i semena některých druhů ovocných plodin a révy vinné. Dalším dokladem jsou zápisy jakéhosi španělského kupce, arabsko židovského původu, jménem Ibrahim Ibn Jakub (z let 965-966), který navštívil Prahu a naše země. Velmi pochvalně se zmiňoval o vyspělosti tehdejšího místního zahradnictví. Konkrétně, mj. vzpomíná jabloně, hrušně a broskvoně. O něco později se český kronikář a děkan pražské kapituly Kosmas (Cosmas - 1045-1125) v latinsky psané kronice (*Chronica Boemorum*), vynikajícího díla Evropské úrovně, obšírněji a pochvalně zmiňuje o tehdejších českých zahradách a ovocném stromoví. Z uvedeného lze předpokládat, že naši dávní předkové byli zkušenými a dobrými pěstiteli – ovocnáři.

K rozvoji a rozkvětu českého ovocnictví dochází až ve 14. století, za vlády českého krále a římského císaře Karla IV. (1316-1376), který si byl vědom významu zemědělství a zahradnictví pro tehdejší společnost a blaho říše. Zvláště podporoval pěstování ovocných plodin a révy vinné. Žel, pozdější husitské nájezdy (v letech 1419-1437) způsobily značné škody i na ovocných výsadbách. Byl to zvláště Jakoubek ze Stříbra, který z nepochopitelných důvodů

brojil proti ovoci a jeho požívání. Přitom bylo známo, že sám Mistr Jan Hus (1371-1415) ovoce a jeho požívání chválil.

Restaurace nastala až za vlády římského císaře a českého krále Rudolfa II. (1552-1612). Do Prahy zval nejrůznější učence a podporoval rozvoj vědy. Z tohoto období se zachovalo vzácné botanické dílo Tadeáše Hájka z Hájku (1525-1600), známé jako „Herbář T. Hájka z Hájku“. Byl proveden jako dřevoryt a mimo bohatý sortiment tehdejších známých rostlin v něm byly zobrazeny již i hlavní druhy pěstovaných ovocných plodin. Cenné bylo i to, že byl zobrazen nejen celkový habitus rostlin, ale i květy a plody. Tento herbář je považován za lépe zpracovaný, než všeobecně známý a slavný herbář P. A. Mathioliho (Pietro Andrea Mattioli - 1501-1577).

Je nutné zmínit se také o díle českého lékaře a botanika jménem Adam Zálužanský ze Zálužan (1555-1613). Ten svým dílem „Methodi herbariae libri tres“ zdůrazňoval význam květu jako prostředníka dalšího množení. Předstihl tak pozdější práce o pohlavnosti rostlin Angličanů Grewa a Bobarta, i slavné dílo „De sexu plantarum“ (z roku 1694) Němce Rudolfa Jakoba Camerariuse (Kamerer - 1665-1721), profesora na univerzitě v Tübingen. Jmenované práce měly značný podíl na utváření procesu šlechtění a naznačily perspektivy využívání hybridizace (křížení), samozřejmě i u ovocných plodin.

Významným dílem a zdrojem informací bylo v těch dobách pro zemědělství, zahradnictví a samozřejmě i ovocnictví 12 knih, sepsaných kolem roku 1305 boloňským agronomem jménem Petrus de Crescentius (1233-1321) pod názvem „Ruralium commodorum libri“. Český překlad pocházel z období XV. – XVI. století. Rovněž učený kněz a lékař i botanik Bartoloměj Klaret (zemřel 1378), chráněncem pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic, snad původem z Chlumce nad Cidlinou, ve svých knihách pro Karlovu univerzitu měl i obsáhlejší kapitoly „O stromech“ a „O stromech ovocných“. Neméně cenným je i spis „Kniha o štěpování“ od Jošta z Rožmberka (1598). O více než půldruhého století dříve byl vydán zajímavý rukopis Jana Pitrkaffa z Hradiště u Tuchovic, pojednávající o pěstování a ošetřování mnoha již tehdy pěstovaných ovocných druhů. České ovocnictví v 16. století a ještě v prvních dvou desetiletích 17. století bylo na vysokém stupni vyspělosti, jako takové bylo uznáváno po celé Evropě. Zahradničení a pěstování ovocných stromů a keřů se ze zámeckých a klášterních majetků dostalo již i na venkov mezi lid.

Třicetiletá válka (1618-1648) byla pohromou a neštěstím nejen pro lidstvo, ale také pro kulturu, vědu, samozřejmě pro zemědělství a všechna zahradnická odvětví. Bylo zničeno mnoho kulturních a materiálních hodnot. Snad jediným světlým bodem z tohoto smutného období bylo dílo českého pobělohorského exulanta a objevitele i neúnavného propagátora nového, progresivního způsobu roubování ovocných druhů, Jiřího Holíka (též se podepisoval Georgius Holyk Bohemus exul. - 1634-1710). Původně byl knězem. Aby se však v tehdejších dobách mohl uživit, stal se zahradníkem. Proslavil se v celé tehdejší zahradnické Evropě knihou „Garten Bau“, která poprvé vyšla v roce 1684, v Rize, (tehdy ještě Švédské) a v průběhu 100 let měla 21 vydání.

Dokladem vyspělého českého i moravského ovocnictví ještě před třicetiletou válkou jsou početné záznamy a zápisy z tohoto období. To, že v našich krajích existovaly též dobré odrůdy ovocných plodin, zvláště jabloní a hrušní, potvrzuje skutečnost, že si je naši exulanti v „pobělohorských časech“ brali s sebou i do ciziny. Tam se rovněž dobře uplatňovaly a rozšiřovaly. Žel, časem ztratily svá původní jména a byly přejmenovány. Tak se mohlo stát, že česká odrůda 'Vejlímek červený' se dále rozšiřovala pod označením 'Roterstettiner Apfel', podobně 'Gdánský hranáč', nebo 'Míšenské jablíčko' jsou původně české odrůdy. Obdobných příkladů by bylo možno uvést více.

Třicetiletá válka byla ukončena „Vestfálským mírem“ v roce 1648. Vojenské uklidnění v Evropě se pozitivně promítlo v rozkvětu zemědělské a zahradnické činnosti a tím i také v ovocnictví. Konec 17. a začátek 18. století zaznamenával opět rozvoj ovocnictví. Rozšiřoval se sortiment u jednotlivých druhů ovocných plodin a zlepšovaly se i technologie pěstování. Tak je

zaznamenáno, že zámecký zahradník Jan Tulipán v Libochovicích nad Ohří již kolem roku 1674 používal při školkování zakrslých typů a tvarovaných forem. To vše snad bylo podnětem pro učeného jezuitského kněze a významného vlastence Bohuslava Balvína (1611-1688), že ve svém v latině psaném spise „Miscelanea historica regni Bohemiae“ v roce 1680 pochvalně a s nadšením popisuje úroveň tehdejšího ovocnictví.

Reformní snahy v době vlády Marie Terezie (1717-1780) a jejího syna císaře Josefa II. byly mimo jiná opatření zaměřeny i na lepší využívání půdního fondu. Do tohoto programu bylo zahrnuto také ovocnictví. Na Moravě se o povznesení ovocnictví, vinařství a zahradnictví vůbec zasloužil kněz z řádu Milosrdných bratří, P. Norbert Adam Boccius (1731-1806), lékař a botanik. Působil také jako představený kláštera a nemocnice ve Valticích. Snažil se shromažďovat sortimenty a propagovat pokrokové metody pěstování i množení zahradnických rostlin. Později zakládané rostlinné sbírky, známé jako „Herba viva“ (primitivní předchůdce dnešních „Genových bank“), na Lichtensteinských statcích Theobaldem Walbergem (Valášek - 1750-1834), byly pokračováním Bocciusových snah. V Čechách byla nejznámější a nejceněnější sbírkou odrůd známá zahrada poděbradského kněze děkana P. Matěje Rösslera (1754-1822), nazývaná „Sains pareil“. Rössler napsal a vydal i obsáhlou publikaci „Pomona Bohemica“, která je mimořádně důležitá pro poznávání tehdejšího stavu a sortimentu v Čechách. Udává se, že jen v Poděbradech měl Rössler takto soustředěno více jak 2 000 odrůd. Jeho osobnost byla známá široko v zahraničí, se kterým udržoval čilé kontakty (Baumann, Diel, Liegel, Lucas a další).

V tomto období se objevuje několik publikací o ovocnictví, zejména o odrůdách a způsobech štěpování a množení. Pozornost si zasluhuje kniha P. Václava Skřivánka, faráře v Plaňanech u Prahy, vytištěná v Praze v roce 1798 s dlouhým názvem „Naučení o štěpařství“. S jistým časovým odstupem se objevila knížka P. Jana Teplého, děkana a biskupského tajemníka v Přelouči, vydaná v Praze v roce 1822. Měla rovněž delší název „Naučení, šlechtění a ošetřování ovocných stromů ...“.

Tyto údaje jen potvrzují nebývalý zájem o ovocnictví v českých zemích. Dokladem toho je rovněž i nárůst různých nových odrůd. Mnohé se (lokálně) pod místními názvy jako krajové odrůdy zachovaly až do dnešních dnů. Ukázala se proto nutnost vytvořit organizaci, která by byla schopna cílevědomě řídit další rozvoj ovocnictví a vynutit si společenský respekt v tehdejší hospodářské dělnosti. V roce 1830 proto vznikla z popudu „Císařsko-královské vlastenecko hospodářské společnosti“ nová ovocnická organizace „Pomologická společnost“, jejímž úkolem bylo udržet známé osvědčené odrůdy. Vyhledávat a vyzkoušet nové, správně určit a pojmenovat odrůda a pečovat o rozvoj ovocnictví. Příspěť rozvojem ovocnictví ke zlepšenému využití a výnosu zemědělské půdy. Následně vznikaly v Čechách „Štěpařské odbočky“ a na Moravě „Štěpařské jednoty“. Je nutné zdůraznit, že samotná rakouská vláda podporovala tyto snahy o rozvoj ovocnictví. V tomto směru byli vedeni i žáci na venkovských školách. Již v těchto dobách se projevovala snaha (vlastní českému národu, považovat vše, co je odjinud, za lepší), upřednostňovat odrůdy ze zahraničí před domácími. Přitom jsme měli odrůdy dobré a osvědčené, jako např. 'Šálové', 'Zapovězené', 'Studniční', 'Vinné', 'Běličové'. Osvědčily se v mrazech, suchu nebo ve vlhku a byly vždy zdravé. Naproti tomu byly pod tlakem falešných představ dováženy odrůdy z oblasti přímořských jen proto, že se zdály být lepšími, ovšem zapomínalo se, že naše podmínky jim nebudou vyhovovat.

V roce 1845 vyšla v Praze (v němčině) kniha Jana Lexu Aehrenthala s dlouhým titulem a obsahovala návody k ovocnění a k výběru vhodných odrůd. Pomologická klasifikace byla sestavena dle systému Diela. Autor uvedené publikace byl majitelem rozsáhlých ovocných školek v Doksaněch u Litoměřic. Byl vynikajícím pomologem. Aehrenthal plně podporoval tehdejší snahy rakouské vlády o zřizování ovocných školek. V rámci těchto snah vznikl pak v roce 1870 v Praze-Tróji „Pomologický zemský ústav“. Historicky to bylo třetí nejstarší odborné učení ve střední Evropě (1860 Lucasův ústav Reutingen, Württembersko, 1868 Proskau, Štýrsko, 1870 Trója). V průběhu let vychoval celou řadu našich předních ovocnářských odborníků

K rozvoji ovocnictví nepochybně přispívala i řada odborných publikací. Osvětlovaly význam ovocnictví a současně poučovaly o metodách pěstování i množení. Obsahovaly i popisy a charakteristiky vybraných odrůd. Kněz P. František Pixa, vynikající, nadšený ovocnář a pomolog, napsal vícedílnou knihu „Klíč štěpařský“, která vyšla péčí Matice české v Praze v roce 1848. O něco později pak v Písku, v roce 1857, vyšla (od stejného autora) rovněž velice zajímavá a cenná publikace „Krátké navedení k chování, šlechtění a ošetřování ovocných stromů“.

Výbornou knihou byla „Nauka o ovocnictví“, kterou sepsal František Josst (František Jošt - (1815-1862). Byl vrchním zahradníkem na panství Thun-Hohensteinů a vedle toho ještě vyučoval na odborné zemědělské škole v Děčíně – Libverdě. Vzpomínaná kniha byla velmi ceněna a měla i více vydání. Stala se i oficiální učebnicí ovocnictví na tehdejších zemědělských školách v Rakousku-Uhersku. Pozoruhodné bylo, že Jošt již tehdy zdůrazňoval nutnost umísťovat produkční ovocnářskou výrobu do vhodně klimatických i pedologických oblastí. Je to jeden z prvních podnětů k realizaci vytváření pěstitelských zón (rajonizace).

Vzpomenuté údaje, i když ne vyčerpávající, jsou dokladem dlouholeté a dobré tradice našeho ovocnictví a oblibě ovocnictví zvláště mezi venkovským lidem. Odborná literatura a předávané zkušenosti byly současně i jakýmsi návodem, jak zlepšovat tehdejší odrůdovou skladbu vlastním šlechtěním. Byly to však i snahy zabránit mnohdy neuváženým dovozům a nerozumnému rozšiřování cizích odrůd do prostředí, pro které nebyly šlechtěny. Vždyť již v těchto dobách byly v našich krajích a lokalitách velmi dobré domácí odrůdy. Byly vyselektovány místním klimatem a za přispění člověka (pěstitele-šlechtitele). Mnohé z těchto starých odrůd lze ještě i dnes na řadě míst vystopovat. Škodou je, že o těchto empirických snahách a následně šlechtitelských úspěších nejsou žádné dochované písemnosti.

To, že mnohé české odrůdy dosáhly zahraničního věhlasu, se může vedle celé řady dalších příkladů demonstrovat na jablku 'Míšenské', které bylo oblíbeným jablkem papeže Klementa VII. (1523-1534). Když byl ještě jako kardinál Aldobrandini papežským vyslancem u dvora Rudolfa II., velice si tato jablka oblíbil. Když se později stal papežem, posílal mu každoročně nejvyšší purkrabí království českého Jiří Kobkovitý formanský vůz plný těchto jablek. Ten je prý dával jako uznání darem svým kardinálům v Římě. Odrůda 'Malinové Holovouské', bylo zase oblíbeným jablkem Vídeňáků od konce 18. století. Tato jablka nesměla chybět na slavnostních vánočních stolech císařského dvora a vídeňských patriciů.

Vzpomínané publikace informovaly též o situaci a skladbě sortimentu. Charakterizovaly jejich vzhledové i hospodářské vlastnosti. Méně se již vědělo o jejich vzniku. 19. století poněkud důkladněji usměřňuje pokusnickou a výzkumnou činnost. Byly již známy práce švédského přírodovědce, lékaře a botanika C. Linneho (1707-1778). Znám byl francouzský přírodovědec J. B. A. Lamarck (1744-1829) svými výzkumy a evolučními názory. Byl již znám také švýcarský botanik A. P. Candolle (1778-1841) svými botanickými studiemi i názory na původy jednotlivých rostlinných druhů. Snad nejvíce odbornou a můžeme říci i ostatní veřejnost zaujal anglický přírodovědec Ch. R. Darwin (1800-1882) svými vývojovými teoriemi u rostlin a živočichů. Jeho názory podstatným způsobem ovlivnily myšlení lidí v 19. a 20. století. Bez zajímavostí nejsou ani jeho botanické práce o dědičnosti, křížení, samoopylování a další.

A v tomto období, plného rozporných vědeckých diskuzí, přichází v roce 1865 nenápadný kněz Augustiánského řádu z Brna Johann Gregor Mendel (1822-1884) se svými výzkumy o dědičnosti. Vědecký svět však nijak známému výzkumníku nevěnoval pozornost. Ačkoli to byl poznatek, objev století, muselo uplynout dalších 35 let, kdy tři světově známí vědci, Karl Correns (1864-1933) z Tübingen v Německu, Hugo de Vries (1848-1935) z Amsterdamu v Nizozemí, a Erich Tschermak von Seysenegg (1871-1962) z Vídně v Rakousku, všichni univerzitní profesori, znovu objevili a potvrdili Mendelovy závěry. Učinili tak nezávisle na sobě v roce 1900. Tímto potvrzením závěrů Mendela se na prahu 20. století otevřela nová epocha výzkumu šlechtění a šlechtitelské praxe.

Na Moravě, v Brně, byly dány základy nové a velice důležité biologické disciplíně, genetiky. Méně je známo, že Mendel nebyl jen výzkumník, ale i úspěšný šlechtitel ovocných druhů a okrasných rostlin. Měl ve šlechtitelském programu 30 hybridních kombinací u jabloní, 4 kombinace u hrušní. Přitom měl vytipováno u jabloní 11 mateřských odrůd a u hrušní 1 mateřskou odrůdu. Otcovských odrůd měl 17 u jabloní a 4 u hrušní. Cílem Mendlových snah bylo vyšlechtit nové odrůdy vysoké kvality, přizpůsobené stanovištním podmínkám. Při výběru rodičovských párů přihlížel k jejich původu, kvalitě a vegetační době, dozrávání a přizpůsobivosti stanovištním podmínkám. Mendlovými objevy a následným „znovuobjevením“ jeho genetických poznatků a objevů začíná další éra rozvoje šlechtitelského výzkumu a jeho následného využívání v praxi.